

19. Yüzyılın İlk Yarısında Salgın Hastalıklar Karşısında Devlet ve Toplum

State and Society in the Face of Epidemics in the First Half of the 19th Century

Uğur

AKBULUT

Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye
e-mail: uakbulut@erzurum.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 25.08.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 15.11.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Uğur AKBULUT
uakbulut@erzurum.edu.tr

Atrif /Cite this article:
Akbulut, U. (2023). 19. Yüzyılın İlk Yarısında Salgın Hastalıklar Karşısında Devlet ve Toplum. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 22-40

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Salgın hastalıklar insanoğlunun yerleşik hayata geçmesiyle birlikte görülmeye başlamıştır. Tarih boyunca veba, sıtma, difteri, grip, çiçek, cüzzam ve kolera gibi hastalıklar milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. Veba, salgın hastalıklar içerisinde en yaygın ve en öldürücü olanlardan biridir. Eski çağlardan itibaren sık sık tekrar eden veba, birçok toplum tarafından Tanrı'nın günah işleyen insanları cezalandırma yöntemi olarak görülmüştür. Bununla beraber Avrupa'da XIV. yüzyıldan itibaren başta karantina olmak üzere alınan önlemler hastalığın seyrini değiştirmiş ve bu sayede XVII. ve XVIII. yüzyıllardan itibaren birçok şehirde veba artık görülmez olmuştur.

Osmanlı Devleti, daha kuruluşundan itibaren veba ile karşı karşıya kalmıştır. İstanbul gibi merkezi konumda bulunan bir şehrin varlığı vebanın dünyanın her tarafından gelen gemiler vasıtasıyla buraya taşınmasına neden olmuştur. Veba belirli aralıklarla tekrar etmesine rağmen Avrupa'da olduğu gibi önleyici tedbir almada geç kalınmış ve bu nedenle ilk karantina uygulamasına ancak 1830'larda geçilebilmiştir. Bu durum Batı'da, Türklerin hem devlet hem de halk olarak kaderci ve vurdumduymaz tavrına bağlanmıştır. Bu çalışma, karantina uygulamasına geçmede geç kalınmış olsa da hem devletin hem de Müslüman ahalinin hastalıklara karşı birtakım tedbirler aldığını, eldeki imkânlar ölçüsünde hastalıkları savuşturmaya çalıştıklarını göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Salgın Hastalık, Veba, Kolera, Karantina, İstanbul

Abstract

Epidemics began to appear with the transition of human beings to the settled life. Throughout history, diseases such as plague, malaria, typhus, diphtheria, syphilis, influenza, smallpox, leprosy, and cholera have killed millions of people. Plague is one of the most common and deadly epidemic diseases. The plague, which recurred frequently from ancient times, had been seen by many societies as God's way of punishing people who sin. However, the measures taken in Europe, especially quarantine, since the 14th century, converted the course of the disease, and thus, from the 17th and 18th centuries the plague was no longer seen in many cities.

The Ottoman Empire faced the plague since its foundation. The existence of a centrally located city like Istanbul caused the plague to be transported here by ships from all over the world. Although the plague recurred at regular intervals, as in Europe, it was late to take preventive measures, and therefore the first quarantine application was only implemented in the 1830s. This situation was attributed to the fatalistic and callous attitude of the Turks, both as a state and as a people, in the West. This study aims to show that the state and the Muslim population take some precautions against diseases and try to fend off diseases as much as possible, even though it was late to implement quarantine.

Keywords: Epidemic, Plague, Cholera, Quarantine, Istanbul.

Giriş

Salgın hastalıkların tarihi insanoğlunun tarım yapmaya ve şehirler kurmaya başlamasına kadar uzanmaktadır. Avcılıktan tarıma geçilmesi doğal ekosistemde değişimlere neden olmuştur. Vahşi toprakların tarlaya dönüştürülmesi ile fareler, sıçanlar, keneler, pireler ve sivrisinekler insanlara daha yakın yaşamaya zorlanmıştır. Böylece bu canlıların sebep olduğu hastalıklar toplu ölümlere yol açmıştır (McNeill, 1976: 36; Nikiforuk, 2020: 28; Porter, 2021: 17).

İnsanlar kalıcı yerleşime geçtikçe parazit istilası ile karşı karşıya kalmışlardır. Parazit organizmalar, bilhassa su kaynakları yoluyla konaktan konakçıya, konakçıdan bir başka konakçıya kolayca geçmeyi başarmışlardır. Ancak yine de küçük köy topluluklarının ağır parazit istilalara uğradığını söylemek mümkün değildir. Ortaya çıkan enfeksiyonlar insanlar için ciddi bir sorun teşkil etmemiştir. Bunu hızla artan nüfustan anlamak da mümkündür. Fakat Mısır gibi despotik hükümdarların yönetimi altındaki sulu tarıma bağımlı toplumlarda tarlalarda çalışan işçilerin yüksek ölüm oranı bunun daha çok hastalıklara bağlı olduğu düşüncesini akla getirmektedir (McNeill, 1976: 38). Yerleşik hayat ile birlikte evlerde yiyeceklerin saklanması ve biriken çöpler haşeratı kendine çektiği gibi biriken insan atıkları suyu kirletmiş ve kirli su sivrisinekler için uygun bir ortam oluşturarak sıtmanın ortaya çıkmasına yol açmıştır (Kılıç, 2021: 22).

Salgın hastalıklar içerisinde sıtma en çok ölüme neden olmuştur. Bir iddiaya göre tarihin başlangıcından itibaren ölen insanların yarısı sıtma nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Nitekim Antik Yunan ve Roma'nın çöküşünde de sıtmanın ciddi bir etkisi olduğu düşünülmektedir (Nikiforuk, 2020: 34, 36; Porter, 2021: 23). Sıtmanın dışında küzüm, tifüs, dizanteri, grip ve çiçek hastalıkları da sık sık salgın halini almıştır (Ayar, 2007: 2).

Salgın hastalık denilince çoğunlukla ilk akla gelen vebadır. *Yersinia pestis* adı verilen bir enfeksiyonun sebep olduğu hastalık döngüler halinde tekrarlanmıştır. *Yersinia pestis* enfeksiyonu, hastalığı taşıyan pirelerin ısırması sonucu ortaya çıkar.¹ Isırdığı noktadan fazla kan emen pireler bu kanı kusar ve kaşınma sırasında açılan yaralardan enfeksiyon vücuda girer. Lenf sistemine tutunan enfeksiyon burada iltihaplı, gergin ve sancılı bir hal alır. Buna *bubo* denir. Bubonik veya hıyarcıklı veba denilen bu hastalıkta lenf düğümleri irinle dolu açık yaralara dönüşmektedir. Gittikçe halsizleşen hastalarda şuur bozulur, kalp zayıflar, karaciğer ve dalak büyür, tansiyon düşer ve 3-6 gün içerisinde hastalığa yakalananlarda %50-70 oranında ölüm gerçekleşir (Kılıç, 2021: 40; Panzac, 2017: 42).

Hıyarcıklı veba, %70'e varan ölüm oranına rağmen vebanın en hafif türüdür ve insandan insana bulaşması da nadirdir. Bunun yanında akciğerlerde ortaya çıkan akciğer vebası, tükürük ve damlacık yoluyla bulaştığı için insandan insana çok kolay bulaşmaktadır. Kuluçka süresi 24 saat olan akciğer vebası, hastanın 2-4 gün içerisinde ölümüne sebep olmaktadır. Bir diğer veba türü de bakterinin kana karışması ile oluşan hastalıktır. Vebanın en tehlikeli türü olan bu hastalık, daha herhangi bir belirti görülmeden yakaladığı insanın saatler içerisinde ölümüne yol açabilmektedir (Kılıç, 2021: 40-41; Martin, 2011: 16-18).

Hava sıcaklığının mutedil olduğu rutubetli aylarda vebaya daha fazla rastlanmaktadır. Mesela İstanbul'da veba, nisan ve mayıs aylarında başlar, ağustos ve eylül aylarında zirveye çıkar, kasım ve aralık aylarında ise sona ererdi. Hastalığın salgın halini alması toplumun sosyo-ekonomik ve beslenme şartlarıyla yakından ilişkilidir. Sefalet, açlık, göç ve doğal afetler vebanın hızla yayılmasına, epidemik ve pandemiler² oluşturmasına neden olmaktadır (Gökhan, 2022: 44; Varlık, 2017: 38).

Veba, bir döngü halinde sık sık ortaya çıkmakla birlikte tarihte üç büyük veba salgınından söz edilmektedir.

¹ Veba, her ne kadar hastalığı taşıyan pire ve sinekler yoluyla insana bulaşıyor olsa da hastalığın asıl taşıyıcısı sık sık yer değiştiren insanlardır. Ana yollar üzerindeki şehirler ve limanlar veba hastalığı için ana odak durumundadır. Görevleri gereği yer değiştiren ulaklar, askerler, kervanlar, gezici tüccarlar ve gemicilerin yanı sıra korsanlar, göçebeler, kanun kaçakları, çingeneler ve daha başka gezici zümreler vebayı kolayca bir yerden başka bir yere taşımaktadır (Panzac, 2017: 96 vd; Kılıç, 2021: 43).

² Bölgesel salgınlar epidemik, kıtalararası salgınlar pandemi olarak ifade edilmektedir.

Bunlardan ilki 541 yılında Mısır'dan dünyaya yayılan Jüstinyen Vebası'dır. Bu salgının, ileriki dönemlerde ortaya çıkacak olan büyük salgınların aksine Asya'da değil Etiyopya'da, yani Afrika'da başladığı tahmin edilmektedir. Veba, 541 yılının sonlarında Konstantinopolis'e ulaşmış ve ağır kayıplara neden olmuştur³ (Dols, 1977: 14-17; Porter, 2021: 26). İkinci büyük veba salgını Asya'da ortaya çıkan ve Kara Ölüm olarak adlandırılan 1348-1352 tarihli salgındır. Karadeniz yoluyla Avrupa'ya ulaşan Kara Ölüm, Avrupa nüfusunun neredeyse üçte birini yok etmiştir (Dols, 1977: 38 vd; Martin, 2011: 28 vd). Üçüncü ve son büyük salgın ise XIX. yüzyılın sonlarında Hindistan'ın Bombay kentinde başlamış ve milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuştur. (Kılıç, 2021: 45).

Büyük çaplı ölümlere yol açan bir diğer salgın, kaynağı Hindistan olup neredeyse tüm dünyayı etkileyen kolera'dır. Kolera, epidemi ve pandemi halini alabilen, insanda akut başlangıçlı bulantısız kusma, şiddetli ishal şeklinde belirtileri olan ve tedbir alınmazsa oldukça öldürücü bir enfeksiyon hastalığıdır. Mikrop, mideden bağırsaklara geçer ve burada hızla çoğalır. Kolera mikrobu en rahat su ve mikroplu suyla yıkanan meyve sebzeler yoluyla yayılır. Bulaşık kıyafetler, kumaşlar ve özellikle de hastalığa yakalananların yatak ve çarşafı mikrobun yayılmasına yol açan kaynaklardır. Karın ağrısı ile başlayan hastalık, şiddetli ishal ve kusma ile devam eder. Susuzluk sonrası deri kurur, ateş 36° C'den 32° C'ye kadar düşer, kramplar başlar, deri morarır ve hasta en geç birkaç gün içinde ölür (Porter, 2021: 30; Ayar, 2007: 4-5).

İngilizlerin yerinden ettiği halk nedeniyle kolera Hindistan dışına çıkmış ve önce Nepal ve Afganistan'a ardından Endonezya, Çin, Japonya'ya ve 1830 yılı itibariyle de Avrupa'ya ulaşmıştı. İlk belirtilerin ortaya çıkmasıyla birlikte ani ve hızlı bir ölüme yol açması Avrupa'da şok etkisi yaratmıştı (Ayar, 2007: 7).

Hastalıkların sebebi gözle görülemeyecek kadar küçük organizmalar olduğu için tarih boyunca insanlar ölümlerin sebebini doğüstü güçlerde aramışlardır. Buna göre insanlar, tanrıları öfkelenendirir ve günaha girse hastalıklarla cezalandırılıyorlardı. Nitekim Hititler, ihmal edilen, kızdırılan her tanrının hastalık yarattığına inanıyordu. Buna dair bir kayıta, "eğer bir tanrı insana kızarsa onu hasta eder" şeklinde bir ifade yer almaktadır. Hitit Kralı II. Murşili de veba dualarında tanrılardan vebayı durdurmalarını aksi halde onlara kurban sunacak kimse kalmayacağını ifade etmiştir. Murşili bir metinde de "Ey tanrım ben sana ne yaptım ne günah işledim de bana bu hastalığı verdin" şeklinde yakarmaktadır. Bununla birlikte Hititler, hastalıklardan korunmak için yer değiştirmek gerektiğini kavramışlardı (Ünal, 1980: 483, 495; Dinçol, 1985: 10).

Kara Ölüm sırasında büyük bir korkuya kapılan Hristiyan Avrupalılar da hastalığın sebebi olarak Yahudileri görüp öfkelerini onlardan çıkarmaya çalışmışlardı. Hristiyanlar, Yahudileri kuyuları zehirleyip havayı bozmakla suçladılar ve yakaladıkları yerde öldürdüler. 1351 yılına geldiğinde bilhassa Orta Avrupa'da neredeyse hiç Yahudi kalmamıştı (Nikiforuk, 2020: 73). Hemen hemen aynı dönemlerde vebanın etkisinde kalan Müslüman topraklarında ise ahlaki gevşeklik nedeniyle ilahi bir cezaya maruz kaldıkları düşüncesi ortaya çıkmıştı (Dols, 1977: 23). Benzer şekilde İsveç Kralı II. Magnus, Avrupalıların çoğu gibi vebanın kökeninin ilahi olduğuna inanıyordu. Kral Magnus, "Tanrı, insanların günahları yüzünden dünyayı cezalandırıyor" ifadesini kullanmıştır (Nikiforuk, 2020: 80). Avrupa'nın pek çok yerinde veba, "Tanrı'nın gazabı" olarak görülüyor ve Hristiyanların günahlarına karşılık cezalandırıldığına inanılıyordu (Davies, 2011: 411).

Vebanın etkili olduğu dönemlerde başvuru yöntemlerinden biri de hastalığın olduğu yeri terk etmektir. Emevi halifeleri bilhassa yaz dönemlerinde çöle çekilip hastalığın geçmesini beklerken (Dols, 1977: 26) Avrupa'da da zenginler şehirleri terk ederek kır evlerine taşınıyorlardı.⁴ Bu tedbire başvuranlar arasında ölüm oranları bir hayli düşmüştür (Nikiforuk, 2020: 83). Ancak yoksullar için aynı şeyi söylemek mümkün değildi. Kötü beslenen

³ Bu salgın sırasında hem Roma hem de İran imparatorluklarının ağır darbe alması Müslüman Arap fetihlerini kolaylaştıran bir etken olarak düşünülmektedir (Dols, 1977: 18)

⁴ Kır evlerine sığınan zenginler çoğunlukla hayatta kalmayı başarmıştır. Şehirde bulunan evlerine dönmeden önce tütsülerle evi dezenfekte ettirir, sülfürle ilaçlardı. Bir diğer önlem olarak da eve yoksul bir kadın yerleştirirlerdi. Kadın eğer ölürse bir süre daha kır evlerinde kalırlardı (Nikiforuk, 2020: 83).

yoksul halk mikroba direnç gösteremediği gibi fare kaynaklı toprak evlerinden kaçacak maddi güce de sahip değillerdi (Özden ve Özmat, 2014: 67).

Veba ile mücadelenin bir diğer boyutunu da dualar ve muskalar oluşturmaktadır. Hristiyan dünyasında koruyucu olduğuna inanılan muskalara başvurulurken Müslümanlar arasında da üzerinde ayetlerin yazıldığı muskalar hazırlanıyor, dua ve zikirler öneriliyor; Allah'ın isimlerinden *el-Mümit* ve *el-Muhyi* kelimelerinin okunması isteniyordu (Dols, 1977: 124-127; Nikiforuk, 2020, 84; Gökhan, 2022: 53).

Avrupa'da zaman içerisinde salgın hastalıklardan korunmak için daha ilmi yöntemler kullanılmaya başlandı. Hastaların tecrit edildiği veba evleri yanında, hastalığın seyrini takip edebilmek için ölü kayıtları tutulmuş ve nihayet dışarıdan gelen gemilere karantina uygulanmasına başlanmıştı (Nikiforuk, 2020, 84). Yolculara karşı ilk karantina 1377'de Dubrovnik ve Venedik'te uygulanmıştır. Doğu'dan gelen bütün gemiler bu iş için ayrılmış limanlarda tecrit edilmiştir. Yolcular ve gemiciler kırk gün boyunca bu limanlarda alıkonuluyor, karaya çıkmalarına izin verilmiyordu (Özden ve Özmat, 2014: 68). Bunun yanında ilk karantinahane ise 1423 yılında Venedik yakınlarında Santa Maria di Nazeret Adası'nda kuruldu. XIV. yüzyılın sonlarında yaygınlaştırılan karantina tedbirleri bir süre sonra karayolu ulaşımında da sıkı sıkıya uygulanmaya başlandı (Sarıyıldız, 2001: 463; Davies, 2011: 468; Turna, 2011: 6).

Avrupa'nın birçok yerinde yerel yetkililer pazar alanlarını temizletirken pazar yerinin etrafına çöp atılması yasaklandı. 1350'de Paris'te domuzların sokakta dolaşması yasaklandığı gibi bir süre sonra ilk kanalizasyon şebekesi oluşturuldu. Bu arada çöplerin toplanmasıyla ilgili yeni düzenlemeler yapıldı. Milano'da ise hastalar aşıktan veya vebadan ölsünler diye evlerine hapsedilmiş veya şehir dışına sürülmüşlerdir (Özden ve Özmat, 2014: 67-68).

Salgın hastalıklara karşı uygulanan sıkı yöntemler zaman zaman sert tepkilere sebep olsa da bunların bir süre sonra işe yaradığı görülmüştür. Veba Londra'da en son 1665'te görülürken Marsilya'da da 1720'de 80.000 ölü verilerek son buldu (Nikiforuk, 2020, 89; Yaşayanlar, 2018: 738).

1. XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar

Başta veba olmak üzere salgın hastalıkların ayırım yapmadan tüm insanlara bulaştığı ve ağır kayıplara sebep olduğu bilinmektedir. Osmanlı toprakları da bu salgınlardan doğal olarak etkilenmiştir. Neredeyse tüm dünyada büyük yıkımlara neden olan Kara Ölüm, başta Bursa ve çevresi olmak üzere Anadolu'da da kendisini göstermiştir. Ancak Kara Ölüm'ün bilhassa konar göçer ahali arasında şehirlere nazaran daha zayıf hissedildiği düşünülmektedir (Varlık, 2017: 142 vd). XV. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Neşri, Cihannüma adlı eserinde hicri 832 yılında (1428-1429) Bursa'da meydana gelen taun-ı ekber sırasında Emir Sultan, Sultan Murad'ın kardeşleri Yusuf ve Mahmud çelebiler ve Hacı İvaz Paşa'nın da aralarında olduğu pek çok kimsenin hayatını kaybettiğini belirtmiştir (Neşri, II, 1995: 609). Bununla birlikte H. Lowry, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan komşularının 1348-1431 yılları arasında yaşadığı bir dizi salgın nedeniyle onlar aleyhine genişlediği ve hatta bundan istifade ettiği kanaatindedir (Lowry, 2003: 97).

İstanbul'un fethinden sonra veba kısa aralıklarla Osmanlı başkentinde görülmeye başlamıştır. İstanbul, Karadeniz ve Akdeniz istikametinden gelen sayısız geminin buluşma noktasıdır. Dolayısıyla dünyanın herhangi bir yerinde başlayan hastalık kısa bir süre içinde gemilerle İstanbul'a taşınıyor, buradan da Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerine yayılıyordu. Bu vasfından dolayı Panzac İstanbul'u veba odakları arasında göstermiştir (Panzac, 2017: 52).

İstanbul'da vebanın neden olduğu felaketin boyutunu oldukça canlı bir şekilde aktaran Kritovulos, 1466-1467 salgını sırasında ölüleri gömecek kimse bulunmadığını, bazı kimselerin şehirden kaçıp giderken bir kısmının da evlerinden dışarı çıkmadığını; ister Müslüman ister Hristiyan olsun ölenlerin ardından dua edecek kimsenin kalmadığı şehrin adeta viraneye döndüğünü kaydetmiştir. Salgın devam ederken Arnavutluk seferini tamamlayan Fatih Sultan Mehmed, tedbir amaçlı olarak İstanbul'a dönmemiş ve Sırbistan taraflarına gitmiştir.

Padişah ve ordu, ancak salgının hafiflediği haberinin gelmesiyle birlikte İstanbul'a dönmüştür (Kritovulos, 2013: 176-177).

Kritovulos'un anlatımından vebaya karşı iki farklı koruyucu yöntemin uygulandığı anlaşılmaktadır. Birincisi şehri terk etmek, ikincisi ise evlere kapanıp dışarı çıkmamak. Aslında İslamî gelenekte salgın hastalıklar karşısında yapılması gerekenler gayet açıktır. Hicretin 17. yılında Şam'da baş gösteren veba hadisesi sırasından yaşananlar sonraki dönemler için örnek teşkil etmiştir. Halife Hz. Ömer, Şam civarına geldiğinde bölgede veba olduğu haberini almış ve yapılan istişarelerden sonra geri dönülme emrini vermiştir. Bu sırada ordu komutanı Ebu Ubeyde, halifeye "*Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun?*" diye sorunca, "*Allah'ın bir kaderinden diğer bir kaderine kaçırıyoruz*" cevabını almıştır. Bu sırada yanlarına gelen Abdurrahman b. Avf, Peygamber'in şöyle dediğini nakletmiştir: "*Şayet bir yerde veba hastalığı olduğunu işitirseniz oraya gitmeyin. Bir yerde veba hastalığı çıkarsa ve siz orada bulunursanız vebadan kaçarak oradan çıkmayın*" (Hadislerle İslam, I, 2014: 601). Bu hadis salgın hastalıklar sırasında yapılması gerekenleri açık bir şekilde izah etmektedir. Salgın hastalıklara yönelik benzer bir yaklaşım Şeyhülislam Ebusuud Efendi'nin fetvaları arasında da yer almaktadır. Taundan kaçmanın caiz olup olmadığı sorusuna Ebusuud Efendi, "*Hak teâlâ hazretinin kahrından lütfuna iltica etmek niyeti ve itikadı caizdir*" cevabını vermiştir (Düzdağ, 1983: 182).

Osmanlı Devleti, neredeyse her on yılda bir tekrarlanan salgınlara karşı bazı tedbirler uygulamaya sokmuştur. Bunlardan biri de bir çeşit karantina uygulamasıdır. XVI. yüzyılda Sakız Adası'ndan gelen tüccarların "*taunlu yerden geldiniz*" denilerek 25 gün hapis tutulması buna bir örnektir (Turna, 2011: 11). Ancak bu uygulamanın devamlı ve düzenli olmadığını ifade etmek gerekir.

Avrupa tarih yazımında Osmanlıların vebaya karşı pasif ve kadercı bir tutuma sahip oldukları tekrar edilip durmuştur. Bunda Busbecq'in mektuplarının etkisi olduğu söylenebilir. Kutsal Roma Germen İmparatoru I. Ferdinand'ın elçisi olarak İstanbul'a gelen Busbecq, yakın dostu Nicholas Michault'a gönderdiği mektupların birinde vebanın İstanbul'daki etkilerinden söz etmiştir. Hastalığın kendisine bulaşmasını engellemek için Sadrazam Rüstem Paşa'dan başka bir yere nakledilmesini isteyen Busbecq, talebin Sultan'a iletileceği ve ona göre karar verileceği cevabını almıştır. Rüstem Paşa, durumu arz ettiğinde Sultan Süleyman, bu illetin Tanrı'nın oku olduğunu ve hedefinden şaşmayacağını, eğer Tanrı yok etmek isterse kaçmak veya saklanmanın yarar sağlamayacağını, kendi evinin de vebanın ortasında olduğu halde bir yere kıvıldamadığı şeklinde bir cevap vermişti (Busbecq, 2011: 198). Kanuni Sultan Süleyman'ın bu tavrı bundan sonra sürekli kadercı ve pasif tutumun göstergesi olarak kullanılmışsa da esasında bunu en büyük rakibi olan Habsburglara karşı siyasi bakımdan güçlü görünme isteği yanında erdem ve cesaret söylemi olarak yorumlamak gerekir (Varlık, 2017: 105).

İstanbul'da 1539'dan 1620 yılına kadar 25 veba salgını meydana gelmiştir (Kılıç, 2021: 92). Kutsal Roma-Cermen İmparatoru II. Rudolf'un 1591 yılında İstanbul'a gönderdiği heyetin içinde yer alan Baron Wratislav, bu salgınlardan birine denk gelmiştir. Baron Wratislav anılarında, kendilerine şehirde 80.000 kişinin öldüğünü bildirdiklerini, sabahtan akşama kadar sürekli gömülmek için ölü götürüldüğünü ve kimi evlerden üç dört cenazenin çıktığını ifade etmiştir (Baron Wratislav, 1996: 89).

Avrupa'da vebaya karşı alınan önlemler XVII. yüzyıldan itibaren etkisini göstermeye başlamıştı. Buna karşılık Osmanlı topraklarında veba tüm gücüyle varlığını sürdürüyordu. Başta İstanbul olmak üzere Osmanlı topraklarını ziyaret eden Batılı seyyahlar bunda Müslüman halkın kadercı ve vurdumduymaz tavrının etkili olduğunu iddia etmektedirler. 1671'de İstanbul'a gelen Fransız seyyah Grelot, alinyazısına inanan Müslümanların salgın bölgelerinden gelenleri karantinaya tabi tutmadığı gibi vebadan ölen birinin eşyalarını da derhal sattıklarını kaydetmiştir (Grelot, 1998: 49).

Müslümanların vebaya karşı sergiledikleri tavra dikkat çeken isimlerden biri de 1755'te İstanbul'a gelen Baron de Tott olmuştur. Fransa elçiliğinin tercümanı olarak göreve başlayan ve daha sonra topçu ve mühendis

okullarının kurulmasına katkı sağlayan isimlerden biri olan Baron de Tott, 150.000 kişinin vebadan dolayı öldüğü yıl hükümetin dua edilmesi için ferman yayınladığını ve günlük ölü sayısı 999'u bulana kadar tevekkül gösterildiğini ifade etmiştir. Türklerin kaderci yaklaşımına karşılık İstanbul'da yaşayan Avrupalıların daha tedbirli davrandığını kaydeden Baron, şehirde kalmalarını gerektirecek bir şey yoksa bunların ilkbahardan kışa kadar şehir dışında yaşadıklarını ve bilhassa Tarabya ve Büyükdere gibi yerleri tercih ettiklerini belirtmiştir (Baron de Tott, bty: 29-31). Salgın sırasında padişahların da şehir dışına çıkma tedbirini uyguladığı görülmektedir. Boğaz kıyısında bulunan saraylar bunun için hazırlanır ve padişahlar hastalığın seyri hafifleyene kadar burada kalırdı (Shefer-Mossensohn, 2014: 252).

2. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Salgın Hastalıklara Yönelik Devlet Tarafından Alınan Tedbir ve Uygulamalar

Herhangi bir hadise karşısında devletin gösterdiği yaklaşım bir süre sonra halkın vereceği tepkiyi de doğal olarak etkiliyordu. Osmanlı Devleti, Avrupa'da salgın hastalıklara karşı en başta gelen tedbir olan karantina uygulamasına geçmediği için halkın işin ciddiyetinin farkına varamamasını anlayışla karşılamak gerekir.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde önce 1811-1812 yıllarında veba ve daha sonra 1830'larda kolera ve ardından yeniden görülen veba salgınları büyük kayıplara yol açmıştı. Bu durum yeni birtakım tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştı.

1811'de Mısır'da etkili olan veba, çok geçmeden Anadolu'ya geçmiş ve İzmir'de de görülmüştür. Ticaret gemileriyle İzmir'e gelen hastalık yine aynı yolla İstanbul'a taşınmıştır. Kısa zamanda şehre yayılan vebanın öncelikle denizcilerin yaygın olarak oturduğu mahallelerde görülmesi hastalığın deniz yoluyla ulaştığının kanıtı niteliğindedir (Turna, 2011: 22-23).

Veba, kalabalık nüfusu nedeniyle İstanbul'da hayatı ciddi şekilde etkilemiştir. Başkente karadan ve denizden yapılan nakliyat aksamalara uğramış, temel ihtiyaç maddelerinin temininde dahi güçlükler yaşanmıştır (BOA. HAT. 280/16568). Öte yandan veba Anadolu'nun birçok yerinde görülmüş, halktan ve devlet adamlarında pek çok kimse hayatının kaybetmiştir (BOA. HAT. 497/24385). Veba, sadece insan hayatını etkilememiş ekonomiye de darbe vurmuştur. Yaşanan ölümler ve göçler üretimin düşmesine yol açmış, bu durum vergi toplamada önemli aksamlara sebep olmuştur. Nitekim Ankara'da meydana gelen salgın bilhassa gayrimüslimler arasında ölümlere sebep olduğundan cizyenin toplanmasında problemler yaşanmıştır (BOA. C.ML. 149/60305).

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde etkisini gösteren veba aynı zamanda Balkanlara da yayılmıştır. Ankara'da yaşanan hadisenin bir benzeri Belgrat ve Niş'te de görülmüş, göç ve yüzlerce ölüm nedeniyle vergi tahsilinde ciddi sıkıntılar yaşanmıştır (BOA. C.ML. 491/19999; 237/9917; BOA. HAT. 441/22186). Nitekim Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarını etkileyen veba karşısında tedirgin olan Avusturya, sınır geçişini kapatarak hastalığın kendi ülkesine yayılmasını engellemeye çalışmıştır (BOA. HAT. 1111/44738).

1811 ve 1812'de yaşanan salgına ilişkin geleneksel yöntemler dışında yeni bir usul ortaya konulmamıştır. Ancak ölü sayısının İstanbul'da günlük 850-900'den 1200'lere çıkması üzerine endişenin arttığı görülmektedir. Bu çerçevede müracaat edilen ilk önlem vebanın def'i için sabah erkenden, henüz güneş doğmadan Duhan Suresi'nin okunmasına yönelik fermanıdır (Câbî Ömer Efendi, II, 2003: 898-899). Artan ölü sayısı halkın da tedbir almasını zorunlu kılmış, mecbur olmadıkça evlerden çıkmamaya özen gösterilirken birçok aile başka mahallelere taşınma ihtiyacı hissetmiştir (Câbî Ömer Efendi, II, 2003: 901).

Hastalığı önlemek için atılan adımlardan biri de her türlü pislik ve rezilliğin kaynağı olarak görülen bekâr odalarının yıkılmasıdır. Galata, Kasımpaşa, Bahçekapı ve Asmaaltı'nda bulunan bekâr odaları mahalle sakinlerinin de şikâyetine konu oluyordu. Vebadan ölen kadınların cesetlerinin buralarda saklanıp geceleri denize atıldığı iddia ediliyor; zina ve fuhuşun devam etmesi halinde vebanın ortadan kalkmayacağına inanılıyordu (Câbî Ömer Efendi, II, 2003: 914; Şânî-zâde, I, 2008: 584). Çeşitli uygunsuzlukların yaşandığı yerler olmanın dışında vebanın yayılmasına da yol açan bu bekâr odalarından ahşap olanlar yıkılmış, kagir olanların

ise kapılarına taş duvar örülerek kapatılmıştır (BOA. C.SH. 6/290).

Bu arada hastalıktan kurtulmak için okunması gereken sure ve dualara ilişkin sık sık fermanlar yayınlanıyordu. Duhan ve Ahkaf surelerinin güneş doğmadan önce okunması istenirken, günahsız oldukları için dualarının kabul olacağına inanıldığından, bilhassa sıbyan mekteplerine giden çocukların haftada iki gün duaya çıkması, camilerde farz namazlarından sonra ayakta üç kez tekbir getirilmesi çağrıları yapılmıştı. Yine halk arasında yayılan bir söylentiye göre bir hafız konağın etrafını dolaşıp içeri girerken Kuran'ın hatmini tamamlarsa o konağa taun ve veba sirayet etmezmiş. Bu nedenle Kuran okunarak İstanbul surlarının etrafının dönülmesi için emir verilmiştir (Câbî Ömer Efendi, II, 2003: 899-911). Bu sayede şehrin hastalıklara karşı koruma altına alınması umulmuştu. Yine benzer şekilde Ebusuud Efendi'nin bir beldede zuhur eden vebanın def'i için akşam ve yatsı namazları arasında makamsız olarak ezan okunmasına ilişkin fetvası hatırlatılmıştı (BOA. HAT. 1653/102).

1811-1812 salgını sırasında karantina uygulaması düşünülmemiştir.⁵ Aslında Osmanlılar karantina uygulamasını bilmiyor değillerdi. Avrupa'ya giden herkes bilhassa tüccarlar karantinaya tabi tutuluyor ve ne kadar faydalı olduğunu görüyorlardı. Doğu'dan giden tüm gemiler varış limanlarında karantinaya girmek zorundaydılar. 1784 yılında İstanbul'da göreve başlayan Fransız elçisi Choiseul-Gouffier'in maiyetinde rahip olarak bulunan Guillaume Martin, Asya veya Afrika'dan gelen bütün gemilerin Fransa limanlarına girmeden önce karantinaya alındığını, Türkiye'de böyle bir sistem kurulmadığı için her yıl binlerce insanın hayatını kaybettiğini ifade etmiştir. Nitekim Guillaume Martin'in de içinde bulunduğu gemi 3 Aralık 1784'te Toulon Limanı'na geri döndüğünde karantinaya alınmış ve yeni yılın ilk gününe kadar karantinada beklemişti (Martin, 2007: 142, 172). Fransızların 1798'de Mısır'ı işgali üzerine başlayan savaş sırasında İskenderiye'den gelen bir İngiliz gemisinde veba görüldüğü için Çanakkale açıklarında bekletilmiştir. Ancak bu bekleyişin Osmanlı Devleti'nin isteği üzerine mi yoksa gemi kaptanının kendi rızası ile mi olduğu anlaşılamamıştır (Wittman, 2011: 65).

Salgın sırasında halkın moralini yüksek tutmak ve geleceğe dair umut aşılacak da önemliydi. Halkın padişahlara yüklediği ruhanî kutsiyet, yakıştırılan kerametler moral bakımından işe yarayabiliyordu. Bir inanışa göre padişahlar vebadan ölen birinin cenaze namazına katılır ve dua ederse şehir vebadan kurtulacaktır. Sultan II. Mahmud, 1812'de Ramazan ayında vebadan ölen kişilerin Ayasofya'da kılınan cenaze namazına katılmış ve dua etmiştir. Halk arasında epey sohbete konu olan bu namaz toplumun maneviyatını yükseltme adına atılmış planlı bir adım olsa gerek (Câbî Ömer Efendi, II, 2003: 891; Boyar ve Fleet, 2014: 39).

Osmanlı Devleti'nin salgın hastalıklara karşı çağa uygun tedbirlere başvurmaya başlamasında işaret edilebilecek gelişmelerden biri de modern tıp eğitimi verecek okulların açılmaya başlamasıdır. Nitekim 1827'de Tıphane-i Amire'nin açılmasıyla birlikte Mekteb-i Tıbbiye düzenli bir tıp eğitimi vermeye başlamıştır. Gerçi taşrada görev yapmak üzere sivil hekim yetiştirmek için 1866'dan kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi beklemek gerekmişse de Mekteb-i Tıbbiye'den yetişen mezunlar ordu birliklerinde ve askerî hastanelerde görev yapmaya başlamışlardı (Kılıç, 2020: 19-20). Bu hekimlerin salgın hastalıklara karşı önleyici tedbirler alınması için bir baskı unsuru oluşturduğunu düşünmek yanlış olmasa gerek.

Osmanlı Devleti'nde ilk karantina tedbiri 1831 yılında İstanbul'u etkisi altına alan kolera salgınına karşı uygulandı.⁶ Hindistan'dan dünyaya yayılan ve 1830 itibarıyla Avrupa'ya ulaşan kolera etkili önlemler almayı zorunlu hale getirmişti. Nitekim tedbir amaçlı ilk karantina Rusya'da hüküm süren kolera sebebiyle bu ülkeden

⁵ 1819 yılında vakanüvisliğe atanmış olan Şânî-zâde Ataullah Efendi, 1812 yılında vebadan dolayı ölü sayısı artınca 15 kişiden oluşan ailesine bir çeşit karantina uygulayarak zorunlu olmadıkça dışarı çıkılmasını yasaklamıştır (Şânî-zâde, I, 2008: 542). Aynı Şânî-zâde, Trabzon taraflarında ortaya çıkan veba nedeniyle evlerini terk eden kişilerin hastalığın iyice artmasına sebep olduğunu belirterek "Bir yerde veba çıktığını duyarsanız oraya girmeyiniz, eğer vebanın çıktığı yerde iseniz oradan ayrılmayınız" şeklindeki hadisi hatırlatmıştır (Şânî-zâde, I, 2008: 481).

⁶ Fransız seyyah Antonie Olivier, karantina uygulamasından yaklaşık 40 yıl önce Marmara Denizi'ndeki adaların bu iş için ne kadar uygun olduğundan söz etmiştir. Burgaz ve Kınalı adaların birinde bir korunma merkezi inşa edilerek gemilerin burada karantinaya alınabileceğini, bu sırada yolcuların da canları sıkılmadan vakit geçirebileceğini ifade etmişti (Olivier, 2016: 118).

gelen gemilere karşı uygulanmıştır (Sarıyıldız, 1996: 5).

Osmanlı Topraklarında kolera ilk olarak 1822'de görülmüştür. Basra Körfezi üzerinde Bağdat'a ulaşan kolera oradan Anadolu'ya yayılmış, 1823'te Urfa, Diyarbakır ve Halep'te görülmüştür (Ayar, 2007: 22-23). Koleranın Basra Körfezi üzerinden yayıldığı yerlerden biri de Hicaz olmuştur. Nitekim 1831 yılının hac döneminde kolera nedeniyle 20.000 kişi hayatının kaybetmiştir (Kuneralp, 1996: 503).

Kolera İstanbul'a Hicaz'da olduğu gibi 1831 yılında ulaşmıştır. Oldukça etkili olan hastalık 6.000 kişinin ölümüne yol açmış, 1832 yılı itibarıyla da tüm imparatorluğa yayılmıştı (Sarıyıldız, 2002: 311). İşte bu sırada artan ölümler nedeniyle Avrupa'da uzun süredir uygulanan karantina usulüne geçilmesi düşünülmüştür.

İslam dünyasında XIX. yüzyılın başlarından itibaren karantinanın caiz olup olmadığına dair sert tartışmalar yaşanıyordu. Mesela, Tunus'ta Zeytûniye Medresesi'nin Mâlikî müderrisi Şeyh Muhammed Menâî ile aynı yerin Hanefî müftüsü Şeyh Muhammed Bayram tarafından bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Menâî, karantınayı Tanrı'nın kaza ve kaderinden kaçmaya kalkışmak olarak görürken, Şeyh Bayram, yalnız caiz olmakla kalmayıp, aynı zamanda vacip olduğunu belirtiyordu. Benzer tartışmalar İstanbul'da da yapılıyordu. Sultan II. Mahmud, bu direnci kırmak için Cezayirli Hamdullah bin Osman'a karantinanın haram olmadığına dair bir risale hazırlattığı gibi Takvim-i Vekayî'de de karantinanın yararları hakkında yazılar yazdırmıştı (Akyıldız, 1993: 265; Sarıyıldız, 1996: 5-6).

Karantinanın uygulanması aşamasında Kızkulesi'nde vebalı hastaları tedavi eden Fransız Doktor Antuvan Lago önemli bir rol oynamıştır. Antuvan Lago, karantina usulü ve onun kabulü hakkında uzun bir layiha kaleme alarak Avrupalıların hastalıkla mücadele tarzı ve usullerini anlatmıştı. Lago, Türkiye'de de aynı yollarla yapılacak mücadele ile hem hastalığın mağlup edilebileceğini hem de başka yerlere yayılmasına engel olunabileceğini izah etmişti. Yine Antuvan Lago layihasında, karantinanın yalnız bir şehir veya bir vilayetle sınırlı olmayıp bütün ülkeye uygulanmasını önermiş ve bu arada İstanbul'da bütün bu işleri yürütecek bir koordinasyon merkezinin kurulması gerektiğine işaret etmişti (Uludağ, 1938: 447; Akyıldız, 1993: 266; Sarıyıldız, 1994: 335).

Bu dönemde atılan önemli bir adım da hastalığın seyri hakkında Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'ye hazırlatılan Kolera Risalesi'dir. 1831 yılında Matbaa-i Amire'de bastırılan bu risale devlet adamlarına, sivil ve askerî görevlilere ve mahalle muhtarlıklarına kadar dağıtılmıştır (BOA. HAT. 1229/47950; Mustafa Behçet Efendi, 1247; Yıldırım, 1985: 1326).

Devam eden süreçte usul ve işleyişe dair kararların alınması için bir Karantina Meclisi oluşturulmuş ve ardından Şeyhülislam Mekkezîde Asım Efendi'den karantinanın şeriata uygun olduğuna dair fetva alınmıştı. Fetva şu şekildedir: *"Bir beldeye taun isabet edip Hak sübhaniha Taâla Hazretlerinin kahrından lütfuna iltica ile tahaffuza teşebbüs etmede beis var mıdır? El cevab yokdur"* (Sarıyıldız, 1994: 336; Uludağ, 1938: 448; Yıldırım, 2014: 70).

Koleranın İstanbul'da yayılmasında daha çok Rusya tarafından gelen gemiler rol oynamıştır. Galata'da bazı kimselerde koleranın görülmesi üzerine bir tahrir kaleme alan Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi, koleranın Hindistan'dan itibaren izlediği güzergâhı işaret ettikten sonra hastalığın birkaç saat içinde bulaşacak kadar tesirli olduğuna dikkat çekmiş, tedavisi ve ilacı olmayan bu hastalığa karşı en iyi tedbirin karantina olduğuna vurgu yaparak Rumeli tarafından ve Rusya'dan gelecek gemiler için karantina uygulanmasını ısrarla önermiştir (BOA. HAT. 1229/47952).

Hekimbaşı'nın tavsiyesi üzerine karantina uygulamasına ilk olarak Karadeniz istikametinden başlanmış ve bu iş için iki uygun nokta seçilmiştir. Buna göre Müslümanlara ait gemiler Büyük Liman'da, yabancı devletlere ait gemiler ise İstinye'de karantinaya tabi tutulacaktı. Alınan karar tercümanlar aracılığıyla elçiliklere bildirilmiş ve kurallara uyulması hususunda hassasiyet gösterilmesi istenmiştir. İlk planda beş gün olarak uygulanacak karantina için ihtiyaç duyulan binaların inşaatına 50.000 kuruş ayrılmış ve çalışmalara derhal başlanmıştı. Öte yandan bakkal, kasap ve diğer dükkânlar için bütçe ayrılmamış, bu iş masraf ve kazançları kendilerine ait olmak

üzere esnafa bırakılmıştı (BOA. C.SH. 14/651; BOA. HAT. 1229/47951; 1229/47950).

Koleranın hemen ardından bu kez veba yeniden Osmanlı topraklarında görülmeye başlamıştı. 1830'lu yıllarda Anadolu'nun birçok yerine yayılan veba 1835'te İstanbul'a ulaşmıştı. Bu nedenle Karadeniz güzergâhına ilaveten Çanakkale tarafında da karantina uygulaması zorunlu hale getirildi (Yıldız, 2014: 29 vd; Yıldırım, 1985: 1325).

Akdeniz istikametinden gelen gemilere karantina uygulanabilmesi için öncelikle eksikliklerin giderilmesi gerekmiş ve karantina mahalline bir de sancak çekilmişti. Böylece 6 Zilhicce 1250 (5 Nisan 1835) itibarıyla karantina uygulaması başlamıştı. Ancak Avrupalılara ait bazı gemiler belirlenen kurallara riayet etmeyip yollarına devam ediyorlardı. Öte yandan bazı gemiler de konsolosluk ve sefaretlere mektuplar yazarak karantınayı delme teşebbüsünde bulunuyorlardı. Bu durum karantina yetkilileri arasında rahatsızlığa sebep oluyordu. Buna rağmen alınan tedbirler bir süre sonra etkisini göstermeye başlamış ve Çanakkale ile köylerinde hastalık büyük oranda ortadan kalkmıştı (BOA. HAT. 524/25569).

Veba ve kolera hastalıkları en çok askerler arasında görülüyordu. Zaman zaman gerçekleştirilen yer değişiklikleri muhtemelen hastalığın yayılmasına sebep oluyordu. 1836'da Muğla'da redif askerleri arasında görülen veba, yöre halkını tedirgin ettiğinden hasta askerlerin memleketlerine gönderilmesi ve şehre başka birliğin getirilmemesi talep edilmişti. Bunun üzerine hasta askerler memleketlerine gönderilmiş ve hastalığı taşımamaları için de bir süre karantinaya tabi tutulmuşlardı (BOA. C.AS. 515/21491). Aynı tarihlerde Erzurum, Bozok ve Kayseri taraflarında yine birliklerde görülen veba nedeniyle hasta askerler evlerine gönderilmişti (BOA. HAT. 1616/3; 330/19082).

Sultan II. Mahmud, karantina dairelerinin kurulmasına danışmanlık etmek üzere Avusturya'dan uzmanlar getirtmeyi gerekli görmüştü. Bu amaçla ilk olarak Dr. Franz Minas İstanbul'a gelmiştir. 9 Temmuz 1838'de İstanbul'da çalışmaya başlayan Dr. Minas, hem İstanbul'da hem de İstanbul dışında karantina önlemlerinin hayata geçirilmesini sağlamıştır. Daha sonra Dr. Neuner ve Dr. Bernard da İstanbul'a gelerek görevlerine başlamıştır (Yıldırım ve Dumanlı, 2020: 41-43).

Karantina teşkilatının oluşturulmasıyla beraber salgın hastalıklara karşı daha akılcı yöntemler uygulanıyor ve karşılığı da alınıyordu. Nitekim 1839 yılının başlarında İstanbul'da veba vakası görülmemişti. Buna karşılık hastalığın etkisi taşrada devam ediyordu. Hastalığın görüldüğü mahallere tabipler ve memurlar sevk edilip gerekli tedbirler alınırken İstanbul'da da tedbir elden bırakılmıyordu. Şehre gelen gemi ve yolcular karantinaya tabi tutulurken yeni bir uygulama olarak aylık sıhhi durum cetvelleri hazırlanıp meclis-i tahaffuza gönderiliyordu. Böylece hasta ve ölüm vakaları günü gününe kaydedilmiş oluyordu (BOA. HAT. 524/255572).

Vebaya karşı yapılması gereken şeyleri halka duyurmak için 1839'da Meclis-i Tahaffuz tarafından bir layiha hazırlanmış ve ilan edilmiştir. Bu layihada vebanın ana kaynağı olarak Mısır gösterilmiş ve Mısır'dan gelen eşya ve yolcuların vebayı yaydığı belirtilmiştir. Avrupa devletlerinin bulaşık yerlerden gelen eşya ve insanları temizledikten sonra memleketlerine aldıkları ve bu sayede hasta olmadıkları izah edildikten sonra şimdiye kadar yeterli tedbir almayan Osmanlı Devleti'nin vebadan dolayı çok kayıp verdiğine vurgu yapılmıştır. Layihada düşmana karşı sınır boylarında nasıl kaleler inşa edilip silahlandırılıyorsa vebaya karşı da aynı şekilde hazırlık yapmanın önemine değinilmiş ve başta yangın olmak üzere insanın malına ve canına zarar veren şeylere karşı nasıl tedbir alınıyorsa vebaya karşı da tedbir almanın gerekliliğine işaret edilmiştir.

Layihada üzerinde durulan bir husus da vebadan ölenlerin eşyalarının kullanılması ve satılması meselesidir. Bu eşyaların hastalığın yayılmasında ve ölümlerin artmasındaki rolüne değinilerek bilhassa kumaş eşyaların temizliğine özen gösterilmesi tavsiye edilmiştir.

Layihada vebaya yakalanan kişilerin nasıl anlaşılacağına dair de bilgi verilmiştir. Buna göre bir kişi sağlıklıyken bir anda azalarında zayıflık başlarsa, vücudunda yüksek ateş, eklem yerlerinde ağrı, çehresinde bozulma, koltuk altlarında ve kasıklarda kırmızı çıban ve yumrular çıkarsa bunların vebanın belirtileri olduğu ve bu durumda

derhal belde hakimlerine haber verilip gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Vebaya karşı herkesin yaşadığı yeri temiz tutması, sokakların temizliğine özen gösterilip hayvan leşlerinin atılmaması tembih edilirken vebadan ölenlerin mezarlarının derin kazılması ve mezara kireç dökülmesi hususlarında uyarı yapılmıştı. Öte yandan evlerin sirke ile tütsülenip sık sık havalandırılması, hazmı zor yiyeceklerden uzak durulması, çürük ve bozuk yiyeceklerin tüketilmemesi istenmişti. Dikkat çekilen önemli bir nokta da fakir fukaraya yardım edilmesidir. Şayet bu insanlar vebaya yakalanırlarsa çok geçmeden servet sahibi insanlara da hastalık bulaşacağından veba ile topyekûn mücadele önerilmiştir (BOA. İ.MSM. 89/2541).

Layihada işaret edilen tedbirlere ve tavsiyelere bakıldığında salgın hastalıklar karşısında kat edilen mesafenin büyüklüğü göze çarpmaktadır. Bunun yanında insanlar vebaya karşı dualar etmeye devam ederken çeşitli tılsımlardan da medet umuluyordu (BOA. TS.MA.e. 1212/46; 1064/81; 1407/44)

Vebanın etkisini kaybetmeye başlamasından bir süre sonra bu kez kolera geri dönmüştür. 1844 yılında Hindistan'dan yayılan yeni bir kolera salgını Asya'yı etkisi altına almış ve 1846'da İran'da binlerce kişinin ölümüne sebep olmuştu (Ayar, 2007: 11). Kolera, İran'dan hemen sonra 1846'da Bağdat'a ulaştı. Bağdat Valisi Necip Paşa, İstanbul'a gönderdiği pusulada alınan tüm önlemlere rağmen koleranın hızla yayıldığını bildirmiştir (BOA. İ.DH. 130/6651). Kolera, Bağdat'ın ardından Irak'ın diğer şehirleri ve Suriye'de görülmüş daha sonra ise Hicaz'a ulaşarak binlerce kişinin ölümüne yol açmıştır (BOA. A.DVN. 20/106; BOA. İ.DH. 136/6977).

Bağdat, Şam ve Hicaz taraflarında alınan önlemler 1847 yılı itibarıyla bu bölgelerde koleranın hızını kesmişti. Ancak gerekli tedbirler alınmazsa bilhassa memleketlerine dönen hacılar nedeniyle hastalığın daha fazla alana yayılma tehlikesi vardı. Bu nedenle sık sık uyarılarda bulunuluyor, sıkı tedbir alınması isteniyordu (BOA. A.MKT. 67/57; BOA. İ.DH. 136/6977).

Alınan tedbirlere rağmen kolera bilhassa hacılar vasıtasıyla 1847 yılında İstanbul'a taşınmış ve 1847-1848 kolera salgını sırasında 5.275 kişi hayatını kaybetmiştir. Aynı dönemde Anadolu ve Balkanlara da yayılan kolera pek çok ölümü beraberinde getirmiştir (Sarıyıldız, 2002: 311; BOA. C.SH. 21/1048).

Kolera İstanbul'a ulaştığında devlet eskiye nazaran bir hayli tecrübe kazanmıştı. Nitekim Meclis-i Tahaffuz, öncelikle koleranın görüldüğü yerlerden gelen gemi ve yolculara karantina uygulanması kararını vermişti. Ancak hastalık yayılınca İstanbul'a gelen tüm gemilere ve yolculara karantina uygulanması kararı verildi (BOA. İ.DH. 162/8410). Aynı zamanda hastalığın yayılmasını engellemek üzere halkı bilinçlendirmek adına adımlar atılmaya başlanmış ve alınması gereken tedbirleri içeren bir kolera risalesi hazırlanmıştı. Rumca ve Bulgarca dahil olmak üzere farklı dillerde hazırlatılan risaleler tüm valiliklere gönderilmişti (BOA. A.MKT. 224/84; 135/42; BOA. MVL. 62/69).

Kolera hastalığının sebepleri hakkında İngiltere'de kurulan bir komisyon bir kitapçık hazırlamıştı. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston bu kitapçıklardan iki nüshayı Sultan Abdülmecid'e takdim edilmek üzere İstanbul'a göndermişti. İngilizler tarafından hazırlatılan kitapçık hekimbaşına gönderilerek Türkçeye tercümesi yaptırılmıştı (BOA. İ.HR. 47/2231).

Koleraya ilişkin bir yazı kaleme alan isimlerden biri de İngiltere'nin Mısır'daki başkonsolosluğu hizmetinde çalışan Mösyö Barker olmuştur. Amacının insanlığa faydalı olmak olduğunu söyleyen Barker, kolera illetinin ileri dereceye ulaşmış hastalarda dahi iyileşmesine yarayacak şu tavsiyelerde bulunmuştur:

Bir kişide ishal zuhur ettiğinde hemen ayaklarını dizlerine kadar el dayanamayacak kadar sıcak suya koyup altı yedi avuç kaba tuz konmalıdır. İki kuvvetli adam hastanın harım saat kadar ayaklarını şiddetle ovup her iki ayağın damarları açılarak adamın kuvvetine göre yirmi dakika kan akıtılmalıdır. Yine bu sırada azar azar sıcak su ilave edilmelidir. Bir süre sonra adamın aklı başına gelince konuşmaya başlar ve yemeğini yer. Eğer asker ise ertesi gün salimen talimine gidebilir (BOA. HR.TO. 211/6).

Alınan tedbirler bir süre sonra etkisini göstermeye başlamıştı. Hasta ve ölüm vakalarının azalması üzerine

karantina uygulaması gevşetilmiş, içerisinde hasta yolcu yoksa gemilerin karantina bekleme zorunluluğu kaldırılmıştır (BOA. İ.DH. 162/8410). Nitekim 20 Zilkade 1264 (18 Ekim 1848) tarihinde padişaha sunulan arz tezkiresinde İstanbul'da bir süredir devam eden koleranın def edildiği ve son on gün içerisinde şehirde hastalığın görülmediği büyük bir sevinçle bildirilmiştir (BOA. İ.DH. 181/9904).

3. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Salgın Hastalıklara Karşı Halkın Tutumu

Türklerin vebaya karşı tedbir almadığına ilişkin birçok iddia seyahatnamelerde ortaya atılmaktadır. Bunlardan biri oldukça erken tarihli bir kayıta Pierre Belon'un seyahatnamesinde yer alır. 1547'de Fransız elçisi Gabriel D'Aramon'un maiyetinde İstanbul'a gelen Pierre Belon, Türklerin vebaya karşı zamanında tedbir almadığı için bunun bedelini sık sık ödediklerini ifade etmiştir (Belon, 2020: 144).

Vebaya karşı akla gelen ilk tedbir şehri terk ederek kalabalıktan uzak yerlere gitmektir. Bunu İstanbul'da bulunan elçiler ve maiyetleri de yapıyordu. Fransa Elçisi M. De Nointel, 1672'de vebanın yaygınlaşması üzerine elçilik binasını terk ederek Tarabya'daki konutuna çekilmişti (Galland, I, 1998: 88).

1788'de İstanbul'a gelen İspanyol denizci Federico Gravina, İstanbul halkının vebaya karşı aldığı önlemlere ilişkin ipuçları vermektedir. Gravina, varlıklı Türklerin salgın sırasında zamanlarını Karadeniz'den esen hafif rüzgârın serinlik verdiği boğaz kıyılarında geçirdiğini ifade etmiştir. Bunun dışında yabancı temsilcilerin de aynı yerlere taşındığını, ayrıca imkânı olan birçok kimsenin Büyükdere, Tarabya, Kanlıca ve Büyükdere'ye gittiğinden söz etmiştir (Gravina, 2004: 55). Anlatılan bu önlemler Türk halkının vebaya karşı hiç de vurdumduymaz bir yaklaşımı olmadığını göstermektedir. Öte yandan tedbir alınmadan hareket edenlere de rastlamak mümkündür. 1802'de İstanbul'a gelen Alman seyyah Ulrich Jasper Seetzen, vebadan ölen bir Ermeni'nin cenazesinin üstü açık bir tabutta ve kalabalık bir grubun eşliğinde mezarlığa götürülmesini hayretle izlemiştir (Seetzen, 2017: 108).

Seyyahların, Müslüman ahaliyi kaderci veya umursamaz olarak tasvir etmelerine karşı imkânı olan kimselerin farklı önlemler aldığı birçok kayıta görülmektedir. Bunlardan biri Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarih'inde yer almaktadır. Daha önce İstanbul kadılığı yapmış olan Seyyid Mehmed Said Efendi, İstanbul'da veba baş gösterince Rumelihisarı'nda bulunan sahilhanesine gitmiş ancak buradayken hizmetindeki kişiler arasında hastalık görülünce bu kez Anadolu yakasında geçmiş ve Bahayî Körfezi'nde bulunan bir eve taşınmıştır. Bütün bunlara rağmen hastalık onu bu evde yakalamış ve vebadan hayatını kaybetmiştir (Ahmed Cevdet Paşa, 2018: 103).

Salgın hastalıklara karşı eskiden beri uygulanan İslamî pratikler hemen her devirde sürdürülmüştür. Evlerde, camilerde, türbelerde dua edilmesi, oruç tutulması, sadaka dağıtılması her zaman rastlanan uygulamalardır. Böylece Müslümanlar, Allah'ın yardımı ile bu musibetten kurtulacaklarına inanıyorlardı (Arık, 1991: 31). Fakat öte yandan geleneksel halk hekimliğinin devreye girdiği tıbbi yöntemler de göz ardı edilmemelidir. Çiçek hastalığına karşı uygulanan aşı yöntemi bunlardan biridir. Bir çeşit cerrahi yöntem olan ve telkih-i cüderi denilen bu aşı uygulamasında genelde halk tıbbında uzmanlaşmış olan yaşlı kadınlar, çocukların kollarında, göğüslerinde ve alınlarında dört veya beş damarı açıyor ve çiçek hastalarının açık yaralarından alınan mukusu damarın içine koyuyorlardı. Bu işlemden sonra çocuklar birkaç gün yüksek ateşle mücadele ediyorsa da daha sonra bu hastalığa bir daha yakalanmıyorlardı⁷ (Shefer-Mossensohn, 2014: 94; Eroğlu vd. 2014: 196).

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'a gelen Fransız seyyah Antonie Olivier, veba hastalığının yayılmasını kürk giyme alışkanlığına bağlamıştır. Hastalıktan ölenlerin kürkleri ya satıldığı için ya da akrabaları tarafından kullanıldığından mikrop kolayca yeni kullanıcısına geçerdi (Olivier, 2016: 191). Vebadan ölen birinin kürk ya da diğer kıyafet veya eşyalarını kullanmak hastalığa davetiye çıkarmak anlamına gelmekle birlikte kıyafetlerin oldukça pahalı olduğu gerçeğini de unutmamak gerekir. Bu nedenle yorgan, yastık, çarşaf gibi eşyalarla birlikte

⁷ Çiçek aşısı uygulama gibi vebaya karşı da aşı uygulandığı bilinmektedir. Aynı zamanda doktor olan Fransız seyyah Antonie Olivier, bunu gülünç bulmuş ve bunun yerine hastalığı bütünüyle ülkeden uzak tutacak daha gerçekçi tedbirler üzerinde durulması gerektiğini tavsiye etmiştir (Olivier, 2016: 198).

kıyafetler de aile üyelerine miras kalır veya çoğu zaman şahsın hangi hastalıktan öldüğüne bakılmadan eşyaları ve elbiseleri bit pazarında satılırdı (Varlık, 2017: 56).

Seyyahlar eserlerinde Türklerin hastalığa karşı umursamaz tavrına karşılık İstanbul'da yaşayan Avrupalıların aldıkları önlemlerden övgüyle bahsetmektedirler. Antonie Olivier, İstanbul'da veba salgını çıkınca Avrupalıların derhal evlerine kapandığını, ihtiyaç duydukları şeyleri güvendikleri bir kişiye getirip ekmek hariç her şeyi sudan geçirdiklerini anlatmıştır (Olivier, 2016: 192).

Vebaya yakalanan hastalara yönelik birçok tedavi yöntemi uygulanıyordu. Bunlardan biri tüm vücudun zeytinyağı ile ovulmasıdır. Olivier hastalık belli bir aşamaya geldikten sonra bunun bir fayda sağlamayacağı kanaatindeydi. Ancak önleyici bir tedbir olabileceğine dair düşünceleri vardır. Yağ ticareti yapan kimselerin vebaya yakalanmadığı şeklinde ortaya atılan bir iddiadan söz eden Fransız seyyah ister bitkisel isterse hayvansal olsun bütün yağların koruyucu olabileceğine yönelik inancını ifade etmiştir (Olivier, 2016: 193). Doktor Olivier, Müslümanlar hariç yerli halkın hastalara alkollü içecek verdiğini ve bunun da vücudun zehrini atmada işe yarayabilecek bir yöntem olduğunu belirtmiştir. Yahudi doktorların başvurduğu bir yöntem ise sağlıklı bir insanın idrarının iki veya üç limon sıkıldıktan sonra hastaya içirilmesidir. İlginç olan ise işe en çok yarayan ilacın bu olduğu görüşüdür (Olivier, 2016: 197).

1814'te İstanbul'a gelen Polonyalı seyyah Kont Edward Raczynski de vebaya karşı gösterilen umursamaz tavırdan bahsetmektedir. Raczynski, Odessa'da oldukça sıkı karantina uygulamasından geçmişse de o tarihlerde İstanbul'da henüz karantina uygulaması başlamadığı için rahatça şehre giriş yapmıştır. Bir süre kendini koruyarak gezintiler yapan Raczynski, daha sonra kendi ifadesiyle "*Türkler gibi umursamaz*" olmayı seçmiş ve kısmetinde ne varsa onu beklemeye başlamıştır (Raczynski, 1980: 25).

Beyoğlu'nda Fransız elçiliğinin hemen yanındaki evde vebadan dolayı ölümlerin yaşanması Raczynski'ye gözlem yapma fırsatı vermiştir. Buna göre Avrupalılar derhal evlerine kapanarak tanıdıklarıyla ilişkilerini kesmiş, buna karşılık Türkler hiç telaşa kapılmadan hayatlarını her zamanki gibi sürdürmüşlerdir. Raczynski, bu durum Avrupa'da olsa polisin derhal bulaşıcı hastalığın çıktığı evdeki kıyafet ve eşyaların yakılmasını sağlayacağını oysa Türklerin havalandırmaya bile ihtiyaç duymadan mevcut eşyaları kullanmaya devam ettiğini kaydetmiştir (Raczynski, 1980: 54).

1821 yılında İstanbul'a gelen İrlandalı vaiz Robert Walsh aynı zamanda tıp eğitimi almıştı. Türklerin hastaları sağlıklı olanlardan ayırt etmek için hiçbir çaba sarf etmediğini ifade eden Walsh, ölenlerin kıyafetlerini giymeden önce sadece havalandırmakla yetindiklerinden söz etmiştir. Beyoğlu'nda Hristiyanların başına gelen hadise ise hem büyük bir korkuya sebep olmuş hem de ne kadar tedbir alınıralsa alınsın bir şeylerin gözden kaçabileceğini göstermiştir. St. Antoine Kilisesi rahibi ölünce cenaze, bir eli dışarıda kalacak şekilde ziyarete açılmış ve binlerce Hristiyan gelip ölü rahibin elini öpmüştü. Fakat durumdan şüphelenen birinin uyarısı üzerine cenaze detaylı bir şekilde incelenmiş ve vücudunda hıyarcık ve çıbanlara rastlanmıştı. Bu haber çevrede duyulunca büyük bir panik başlamış, kilise derhal dezenfekte edilerek kırk günlük karantinaya alınmıştı. Yine aynı günlerde sahte bir sağlık raporu ile İstanbul'a gelen bir İngiliz gemisinin personeli Walsh'ın görev yaptığı şapele gelmiş ve ayine katılmışlardı. Bu gemicilerin bazılarında veba çıkması başka bir paniğe yol açmıştır (Walsh, 2021: 318).

Vebaya yakalanan kimselerde ortaya çıkan hıyarcık eğer iltihaplanırsa hastanın sağlığına kavuşma ihtimali artıyordu. Robert Walsh, yaralardan dışarı çıkan iltihaba Rumların çok değer verdiğini, bu iltihaptan bir parçayı üzerlerinde taşıyan kişilerin hastalıktan korunacağına inandıklarını, hatta bunu parayla sattıklarını kaydetmiştir (Walsh, 2021: 398).

Robert Walsh, Türklerin hastalığa karşı vurdumduymaz tavrına karşılık Sultan II. Mahmud'un akılcı tedbirler aldığını ifade etmiştir. İngiliz elçiliğine başvuran Sultan, hastalığın dışardan gelmesini önlemek için Avrupa standartlarında bir karantina istasyonu planı hazırlanmasını istemiştir. Bunun için Malta'da uzun seneler

boyunca bir karantina istasyonunu işleten Yüzbaşı Schembri görevlendirilmişti. Yüzbaşı Schembri hazırladığı raporda, sadece boğazlarda değil tüm limanlarda karantina büroları kurulmasını, hastalığın çıkışını izleyecek ve acil önlemler alacak sağlık zabıtası oluşturulmasını, ancak her şeyden önce bir karantina meclisi teşkil edilmesini önermişti (Walsh, 2021: 433).

İrlandalı doktor ve vaiz Walsh'ın Sultan II. Mahmud'un takdir ettiği bir diğer uygulaması Hekimbaşı Behçet Efendi'ye hazırlattığı Kolera Risalesi'dir. Matbaa-i Amire'de basılan bu risale derhal dağıtılmış ve bir kopyası da Walsh'ın eline geçmiştir. Risalede hastalığın tarihçesi, belirtileri ve alınması gereken önlemlerden söz edilmiştir. Karantinaya yönelik atılan adımlar ve ardından dağıtılan Kolera Risalesi halk üzerinde bir etki yaratmış olabilir. Zira Walsh, Büyükdere'de sokak ortasında gezen bir adamın kolera olduğunu haber alan Türklerin hemen evlerine kaçıp kapılarını kapattıklarını yine şaşkınlıkla izlemişti (Walsh, 2021: 435).

Kolera üzerine araştırma yapmak üzere 1831'de İstanbul'a gelen Amerikalı James Ellsworth De Kay, bir köy çeşmesinin yanında gördüklerine bir hayli şaşırmıştır:

Fundalıkla kaplanmış patikadan aşağı inerken, aniden, görülmedik bir şeyle meşgul olan ihtiyar bir Türk'e rastladık. Mermer bir köy çeşmesinin yanında alışlageldik pozisyonda yerde oturuyordu ve elinde tuttuğu bir kitabın sayfalarını öyle dikkatlice inceliyordu ki yakınına gelene kadar bize aldırmadı bile. Bir Türk'ün konsantrasyonu hiçbir durumda asla bozulmaz ve buna uygun olarak adetten karşılıklı selamlaştıktan sonra, sözü derin derin düşünmesine neden olan kitaba getirdi. Bunun İstanbul'un tıp heyeti tarafından hazırlanmış kolera hakkında bir risale olduğunu, Padişahça bastırıldığını ve imparatorluğun her yerine bedava dağıtıldığını söyledi (De Kay, 2009: 117).

Türklerin hastalıklara karşı tedbir almayı Allah'a karşı saygısızlık olarak gördüklerine ilişkin çok şey duyan De Kay, bu gördüğü manzaradan sonra duyduklarına karşı bundan böyle kuşkuyla yaklaşması gerektiğinin farkına varmıştı.

1830'da Haçlılarla ilgili bilgi toplamak için François Poujoulat ile birlikte İstanbul'a gelen Joseph François Michaud, İstanbul'da sık sık tekrar eden hastalıkların sebebini de merak etmiştir. Michaud, Türklerin namazlardan önce abdest aldıkları için Hristiyanlara nazaran oldukça temiz olduklarını, bunun yanında tıpkı bedenleri gibi evlerinin temizliğine de büyük bir titizlik gösterdiklerini gözlemlemişti. Dolayısıyla hastalıkların sebebini ne şehrin ne de insanların temizliğinde aramak gerektiğini asıl nedenin dışarıdan gelen mallar olduğu sonucuna varmıştır. Bunun için de yapılması gereken şey sıkı bir denetimdir (Michaud ve Pojoulat, 2014: 36).

1830'larda İstanbul'a gelen İngiliz yazar Alexander William Kinglake, veba devam ederken sokağa çıkmak zorunda kalan Avrupalıların, kimseye temas etmemek için çok dikkat ettiğini, korkup büzülerek dolaştıklarını hele de Fransızların mutlaka naylon ceket giyerek dışarı çıktığından mizahi bir dil kullanarak söz eder. Buna karşılık Türklerin, alınan tedbirleri gereksiz görmekle birlikte nezaketle karşıladıklarını anlatır. Bu arada yazar, İstanbul'da önlem alarak yaşamanın zorluğunu da fark etmiş olacak ki başlarda gösterdiği özeni sonradan terk etmiş ve bunu "*Doğu'da kaldığım süre boyunca görüşlerim kadere inananların görüşüne çok yaklaşmıştı*" şeklinde izah etmiştir (Kinglake, 2004: 31-32).

Alman subay Helmuth von Moltke, İstanbul'da görev yaptığı süre zarfında bilhassa askerler arasında hastalık ve tedbirlere olan bakışa ilişkin birçok anekdot kaydetmiştir. Öncelikle belirtmek gerekirse Moltke'nin bizzat kendisi de vebanın bulaşıcılığı konusunda kafa karışıklığı yaşamaktadır. Beyoğlu'nda bulunan Frenk hastanesinde görev yapan bir Katolik papazın yıllarca vebalılarla temas ettiği halde görevinin başında olmasına şaşırılmaktadır. Bundan dolayı bir mektubunda, "*hastalık sınırlı derecede bulaşıcıdır*" ifadesini kullanmıştır. Bir diğer ilginç tespiti de Avrupalılardan herhangi birisinin vebaya yakalanması halinde yüz Türk'e bedel patırtı çıkardığıdır. Hastalık kendini gösterdiğinde Avrupalılar bütün elbiseleri, yatakları, çarşafı, halıları yıkayıp döşemeleri ovalar, kâğıtları tütsüleyip duvarları badana ederken Türklerin birine dokunursam vebaya tutulur muyum diye bir tasası olmadan hayatına devam ettiğini ifade etmiştir. Moltke, mevcut durumu şu şekilde

aktarmıştır:

Buradan pek uzak olmayan bir bataryada vebalılar için bir hastane kuruldu; bataryadaki bir tabur askerin hemen hemen üçte ikisi öldü. Birkaç defa, az önce bir arkadaşlarını gömmüş olanların tabut örtüsünü sırtlarına almış, tasasızca şarkı söyleyerek, salına salına yerlerine döndüklerini gördüm. Orada ölenin mirasını aralarında paylaştılar ve büyük bir ihtimalle kendilerine üç defa yirmi dört saat içinde ölümü getirecek olan bir ceket ya da pantolonu aldık diye çok sevindiler (Moltke, 2016: 117).

Moltke'yi şaşırtan bir diğer husus Frenklere oranla daha fazla Türk'ün vebaya yakalanmasına karşılık, Frenklerin on katı kadar Türk'ün iyileşip ölümden dönmesidir. Moltke bunun sebebinin Türklerin hastalığa sabır ve metanetle katlanmasına bağlamıştır. Daha sonra Moltke bir mukayese daha yapar. Frenklerin sokaklarda siyah canfes muşambalar içinde, korkunç hayaletler gibi dolaşıp birbirinden kaçışırken cenazelerinin sadece papazlar eşliğinde mezarlığa götürüldüğünü, dost ve akrabalarının cenazelere katılmadığını; buna karşılık bir Müslüman cenazesi gördüklerinde diğer Müslümanların hiç tanınmasalar bile bir müddet omuzlarında taşımak için tabuta sokulduklarını ve cenazenin kalabalık eşliğinde mezarlığa götürüldüğünü kaydetmiştir (Moltke 2016: 119).

Kinglake gibi Moltke de Türklerin tedbir almamakla birlikte tedbirli davrananlara karşı gayet nazik davrandıklarını belirtmektedir. Türk askerlerinin, Avrupalı muhatabına biraz fazla yaklaşan arkadaşlarını, acıklı bir ses tonuyla "*yanına yaklaşma, korkuyor*" diye uyarmaktan geri durmuyorlardı (Moltke, 2016: 118).

Moltke'nin İstanbul'da olduğu dönemde Osmanlı Devleti karantina uygulamasına başlamıştı. Ancak Moltke, bunun uygulanamayacağını, hakkıyla uygulansa bile bu kadar kalabalık ve dışarıya muhtaç bir şehir için yarar sağlayamayacağı kanaatindedir. Buna karşılık iyi düzenlenmiş ve sıkı disiplinli sağlık zabitasının daha fazla işe yarayacağını belirtmiştir. Rami ve Davutpaşa gibi yerlerde hastaneler kurulmasını, hastaların hiçbir ücret alınmadan yedirilip içirilmesini, hastaların haber verilmesi yükümlülüğünün getirilmesini ve her mahallede iyi maaş olan komisyonlar kurularak takibin yapılmasını tavsiye etmiştir (Moltke, 2016: 122-123)

Sonuç

Salgın hastalıklar, insanoğlunun yerleşik hayata geçişiyle birlikte görülmeye başlamıştır. İlk önce sıtma milyonlarca insanın ölümüne ve bazı büyük devletlerin sarsılmasına ve yıkılmasına yol açarken ardından veba sayısız ölüm ve yıkımı beraberinde getirmiştir. Hastalıklara sebep olan bakteri ve mikrop gibi mikroorganizmalar gözle görülmediği için kabahat tarih boyunca günahkâr insanlarda aranmış, salgın hastalıklar Tanrı veya tanrıların gazabı olarak değerlendirilmiştir.

Avrupa'da karantina uygulaması, altyapı, hijyen, temizlik ve sağlık alanlarında atılan adımlar vebaya büyük darbe vurmuş, çok geçmeden Paris ve Londra gibi büyük şehirlerde veba görülmez olmuştur. Buna karşılık Osmanlı Devleti, bilhassa İstanbul'un fethinden sonra sık sık veba salgınları ile karşı karşıya kalmıştır. Bunda İstanbul Limanı'nın dünyanın her yerinden gemiyi kendine çekmesinin payı vardır. Nitekim İstanbul, veba odağı olarak kabul edilmiş ve pek çok kez veba İstanbul'dan çevreye yayılmıştır. Veba nedeniyle Osmanlı limanlarından kalkan gemilere Avrupa'da hep şüpheyle bakılmış ciddi ekonomik kayıplar yaşanmıştır.

Devlet, karantina usulüne geçişte çok geç kalmış ve ancak Sultan II. Mahmud devrinde etkili tedbirler uygulanmıştır. Bu durum tesadüfi değildir. Orta çağ kurumları ile ayakta durmaya çalışan devlet XIX. yüzyıla girerken ciddi sarsıntılar geçirmiş ve Sultan II. Mahmud köklü değişiklikler ve her şeyden evvel yeni bir devlet modeli ile devleti ayakta tutmaya çalışmıştır. Karantina da bu yeni devlet modelinin bir gereği olarak görülmüştür. Nitekim devletin kısa zamanda geçirdiği değişimi bu anlamda gözlemlemek mümkündür. 1811-1812 salgınında fermanla okunması gereken dualar ilan edilirken yirmi yıl sonra karantinaya uygulanır olmuştur. Ancak bu tür değişimlerde her seferinde fetvaya ihtiyaç duyulması değişimin kolay olmadığını göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın ortalarına doğru sağlık alanında Batı'yı örnek alıp dünya standartlarına

yaklaşmaya çalıştığı görülmektedir. Böylece Tanzimat ile birlikte sağlık alanında da dünyaya ayak uydurmaya çalışılmış ve bu çabalar salgın hastalıklara karşı başarı elde edilmesinde rol oynamıştır.

Halkın salgın hastalıklara karşı farklı tepkiler verdiği görülmektedir. Hiçbir ilave önlem almadan hayatını eskisi gibi sürdüren ve başına gelecekleri kabullenmekten başka seçeneği olmayan pek çok insan vardı. Çünkü önlem almak belirli bir maliyet ve ekonomik güç gerektiriyordu. İşi gücü terk edip eve kapanmak, daha güvenli yerlere göç etmek, herhangi bir temas halinde eşyalarını feda etmek hiç de kolay değildi. Hangi din veya milletten olursa olsun fakir ahali evini terk edemiyor, kaderine razı olmaktan başka çaresi kalmıyordu. Bununla birlikte tedbirli davranan çok sayıda Müslüman da vardı. Adalara, Tarabya'ya, Büyükdere'ye gidiyor, kalabalıktan uzak zaman geçirip salgın bitince geri dönüyorlardı.

Halkın salgın hastalıklar karşısında tavrı siyasi otoritenin yani devletin göstereceği tavırla doğru orantılıdır. Devlet salgını ne kadar önemser ve tedbir alırsa halk da aynı ölçüde tedbirli davranacaktır. Nitekim karantina sisteminin uygulanması, hastalıklar karşısında nasıl davranılacağına dair gazete ve kitaplarda uyarılar yapılması bir süre sonra toplumda karşılık bulmuş ve daha bilinçli hareket edilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte bütün uyarılara rağmen vurdumduymaz hareket edenler her yerde ve her zaman olmuştur, bugün de vardır muhtemelen bundan sonra da olacaktır. Bu tür davranışlara bakıp toplumlara ilişkin genellemeler yapmak doğru sonuçlar vermeyecektir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. Divan Kalemi Evrakı (A.DVN). 20/106.

BOA. Sadaret Mektubî Kalemi Belgeleri (A.MKT). 67/57; 224/84; 135/42.

BOA. Cevdet Askeriye (C.AS). 515/21491.

BOA. Cevdet Maliye (C.ML). 149/60305; 237/9917; 491/19999.

BOA. Cevdet Sıhhiye (C.SH). 6/290; 14/651; 21/1048.

BOA. Hatt-ı Hümayun (HAT). 1111/44738; 1653/102; 280/16568; 441/22186; 497/24385; 1229/47950; 1229/47951; 1229/47950; 1229/47952; 524/25569; 1616/3; 330/19082.

BOA. Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO). 211/6.

BOA. İrade Dahiliye (İ.DH). 130/6651; 136/6977; 136/6977; 162/8410; 181/9904.

BOA. İrade Hariciye (İ.HR). 47/2231.

BOA. Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL). 62/69).

BOA. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e). 1212/46; 1064/81; 1407/44.

Kitap ve Makaleler

Ahmed Cevdet Paşa (2018). *Târih-i Cevdet*, II/I, Haz. Şevki Nezihi Aykut, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arık, Ş. F. (1991). "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15/26, 27-57.

Ayar, M. (2007). *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-95)*, İstanbul. Kitabevi.

Baron de Tott, (bty). *18. Yüzyılda Türkler*, İstanbul. Kervan Yayıncılık.

Baron W. Wratislav, (1996). *Baron W. Wratislav'ın Anıları*, Çev. M. Süreyya Dikmen, İstanbul. Boyut Matbaacılık.

Boyar, E. ve K. Fleet (2014). *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, Çev. Serpil Çağlayan, İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Busbecq, O. G. d. (2011). *Türk Mektupları Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, Çev. Derin Türkömer, İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Câbi Ömer Efendi (2003). *Câbî Târihi*, II, Haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Davies, N. (2011). *Aوروبا Tarihi*, Çev. Burcu Çığman vd. Ankara. İmge Kitabevi.

De Kay, J. E. (2009). *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, Çev. Serpil Atamaz Hazar, Ed. Recep Boztemur, Ankara. ODTÜ Yayıncılık.

Dinçol, A. M. (1985). "Aşhella Rituali (CTH394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", *Belleten*, 49/193, 1-40.

Dols, M. W. (1977). *The Black Death in the Middle East*, New York. Princeton University.

Düzdağ, E. (1983). *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul. Enderun Kitabevi.

Eroğlu, H., G. Dinç ve F. Şimşek (2014). "Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı)", *Milli Folklor*, 101, 193-208.

Galland, A. (1998). *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, I, Yay. Charles Schefer, Çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gökhan, İ. (2022). *Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, İstanbul. Timaş Akademi.

Gravina, F. (2004). *İstanbul'un Anlatımı*, Çev. Ersoy Canpolat, İstanbul. Yapı Kredi Yayınları.

- Grelot, J. (1998). *İstanbul Seyahatnamesi*, Çev. Maide Selen, İstanbul. Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.
- Hadislerle İslam, I, (2014). Ed. Mehmet Emin Özafşar vd. Ankara. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kılıç, O. (2021). *İnsanların Ölümle İmtihanı Mikrop, Salgın ve Toplum*, İstanbul. İdeal Kültür Yayıncılık.
- Kılıç, R. (2020). *Hasta, Doktor ve Devlet Osmanlı Modern Tıbbında Hastalıkla Mücadelenin Bitmemiş Hikâyeleri*, İstanbul. Kitap Yayınevi.
- Kinglake, A. W. (2004). *Eothen, Bir Oryantalistin Doğu Seyahatnamesi*, Çev. Adem Fidan, İstanbul. İlbiz Yayınevi.
- Kritovulos (2013). *İstanbul'un Fethi*, Çev. Karolidi, Yay. Muzaffer Gökman, İstanbul. Kapı Yayınları.
- Kuneralp, S. "Osmanlı Yönetiminde (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 7, 497-511.
- Lowry, H. (2003). "Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *The Journal of Ottoman Studies*, XXII, 93-132.
- Martin, G. (2007). *İstanbul'a Seyahat*, Çev. İsmail Yerguz, İstanbul. İstiklal Kitabevi.
- Martin, S. (2011). *Kara Ölüm Orta Çağ'da Veba*, Çev. Cumhur Atay, İstanbul. Kalkedon Yayınları.
- McNeill, W. H. (1976). *Plagues and People*, New York. Anchor Press.
- Mehmed Neşri (1995). *Kitâb-ı Cihan-nümâ, Neşri Tarihi*, II, Yay. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Michaud, J. F. ve J. J. F. Pojoulat (2014). *İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830*, Çev. Nedim Demirtaş, İstanbul. Say Yayınları.
- Moltke, H. v. (2016). *Moltke'nin Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, İstanbul. Remzi Kitabevi.
- Mustafa Behçet Efendi (1247). *Kolera Risalesi*, İstanbul. Matbaa-i Amire.
- Nikiforuk, A. (2020). *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul. İletişim Yayınları.
- Olivier, A. (2016). *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, Çev. Aloda Kaplan, İstanbul. Köprü Kitapları.
- Özden, K. ve M. Özmat (2014). "Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları", *İdealkent*, 12, 60-87.
- Panzac, D. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1750-1850)*, İstanbul. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Porter, R. (2021). *Kan Revan İçinde Tıbbın Kısa Tarihi*, Çev. Gürol Koca, İstanbul. Metis Yayınları.
- Raczynski, E. (1980). *1814'de İstanbul ve Çanakale'ye Seyahat*, Çev. Kemal Turan, İstanbul. Tercüman 1001 Temel Eser.
- Sarıyıldız, G. (1994). "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Bellekten*, 58/222, 329-376.
- Sarıyıldız, G. (1996). *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sarıyıldız, G. (2001). "Karantina", *DİA*, 24, 463-465.
- Sarıyıldız, G. (2002). "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 309-318.
- Seetzen, U. J. (2017). *İstanbul Günlükleri, 12 Aralık 1802-22 Haziran 1803*, I, Çev. Selma Türkis Noyan, İstanbul. Kitap Yayınevi.
- Şânî-zâde Mehmed Atâ'ullah Efendi (2008). *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237/1808-1821)*, I, Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul. Çamlıca Basım Yayın.
- Turna, N. (2011). "İstanbul'un Veba ile İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of the Ottoman Domain*, 1/1, 1-36.

- Uludağ, O. Ş. (1938). "Son Kapitülâsyonlardan Biri Karantina", *Bellekten*, 2/7-8, 445-467.
- Ünal, A. (1980). "Hitit Tıbbının Ana Hatları", *Bellekten*, 44/175, 475-495.
- Varlık, N. (2017). *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, Çev. Hazal Yalın, İstanbul. Kitap Yayınevi.
- Walsh, R. (2021). *İrlandalı Bir Vaizin Gözüyle II. Mahmud İstanbul'u*, Çev. Zeynep Rona, İstanbul. Kitap Yayınevi.
- Wittman, W. (2011). *Osmanlı'ya Yolculuk 1799-1800-1801*, Çev. Belkıs Dişbudak, Ankara. ODTÜ Yayıncılık.
- Yaşayanlar, İ. (2018). "Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler", *Âb-ı Hayât'ıAramak Gönül Tekin'e Armağan*, İstanbul. Yeditepe Yayınevi, 737-761.
- Yıldırım, N. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, 1320-1338.
- Yıldırım, N. (2014). 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar*, İstanbul. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yıldırım, S. ve Ç. Dumanlı (2020). "XIX. Asırda Osmanlı Devleti'nde İstihdam Edilen Avusturya-Macaristan ve Prus-Alman Kökenli Askerî Heyetler ve Hekimler", *Amme İdaresi Dergisi*, 53, 27-54.
- Yıldız, F. (2014). 19. *Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hakem Deęerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.